

ΤΕΛΕΟΛΟΓΙΑ, ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ, ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ *ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟΥ* ΣΤΗΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ: ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ¹.

I

Τὸ κείμενο αὐτὸ βρίσκει τὴν ἀφετηρία του στὴν ἀριστοτελικὴ ἠθικὴ. Ὅπως εἶναι εὐρέως παραδεκτό, ἡ προσέγγιση ποὺ κάνει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ ἠθικὰ ζητήματα εἶναι ἔντονα ἀνθρωπολογικὴ, ἰδιαίτερα ἂν τὴν συγκρίνει κανεῖς μὲ τὴ γνωσιολογικὰ καὶ μεταφυσικὰ θεμελιωμένη ἠθικὴ τοῦ Πλάτωνα. Στὴν περίπτωσι τοῦ Ἀριστοτέλη, γίνεται συχνὰ λόγος γιὰ τὴν –ἔστω μερικὴ– ἀποδέσμευση τῆς ἀρετῆς ἀπὸ τὴ γνώση καὶ τὴ σύνδεσή της μὲ τὴν προαίρεση, πρᾶγμα ποὺ ἐπιτρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν τὰ φαινόμενα τῆς ἐλεύθερης ἐπιλογῆς καὶ τῆς ἠθικῆς εὐθύνης τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὶς πράξεις τους. Στὸν Ἀριστοτέλη μπορεῖ κανεῖς νὰ ἐντοπίσει τὴν πρωτοφανή ἔμφαση στὴ δυνατότητα τῶν ἀνθρώπων νὰ παρεμβαίνουν στὸν κόσμον καὶ τὰ γεγονότα, σὲ ἀντίθεση πρὸς μιὰ αἰτιοκρατικὴ λογικὴ ποὺ θέλει τὰ πράγματα καὶ τὶς ἀνθρώπινες πράξεις νὰ ἐντάσσονται κατὰ τρόπο ἀναγκαῖο σὲ μιὰ καθορισμένη αἰτιακὴ ἀλυσίδα. Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ σχέση τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴν ἀναγκαιότητα στὴν ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη φωτίζεται καλύτερα, ἂν ἐξεταστῇ πρῶτα ἐκτὸς ἠθικῆς. Ἄν καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ ἠθικὴ εἶναι ἓνα αὐτόνομο πεδίο ποὺ διαθέτει τοὺς δικούς του –λιγότερο αὐστηροὺς ἀπὸ ἄλλα πεδία– κανόνες, δὲν εἶναι ἀποκομμένη ἀπὸ τὴ φύση καὶ τοὺς νόμους της. Ἀντίθετα, μαζὶ μὲ τὴ φύση καὶ τὴν τέχνη συνιστοῦν τὸν ὑποσελήνιο κόσμον, τὸν ὁποῖο ὁ φιλόσοφος μὲ ἔμφα-

1. Ἡ παρούσα ἐργασία προέκυψε ἀπὸ τὴ διδακτορικὴ μου διατριβὴ τὴν ὁποία ἔχω τὴν τιμὴ νὰ συγγράφω μὲ τὴν εὐγενὴ συγχρηματοδότηση ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωση (Εὐρωπαϊκὸ Κοινωνικὸ Ταμεῖο – ΕΚΤ) καὶ ἀπὸ ἐθνικοὺς πόρους μέσω τοῦ Ἐπιχειρησιακοῦ Προγράμματος «Ἐκπαίδευση καὶ Διὰ Βίου Μάθηση» τοῦ Ἐθνικοῦ Στρατηγικοῦ Πλαισίου Ἀναφορᾶς (ΕΣΠΑ) – Ἐρευνητικὸ Χρηματοδοτούμενο Ἔργο: Ἡράκλειτος II. Ἐπένδυση στὴν Κοινωνία τῆς Γνώσης μέσω τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινωνικοῦ Ταμείου. Στὸ ἔργο «Ἡράκλειτος II» ἀπευθύνω τὶς βαθιὲς μου εὐχαριστίες γιὰ τὴ χρηματοδότηση αὐτή.

ση διακρίνει από τον υπερσελήνιο. Έτσι, οί νόμοι της φύσης και της τέχνης μπορούν να βρουν τις αναλογίες τους στην ηθική ζωή. Οί μορφές αιτιότητας, ή συνύπαρξη της τελεολογίας με την αναγκαιότητα και την τύχη, καθώς και ό κεντρικός ρόλος του αγαθοῦ στην τελεολογική ζωή τῶν ὄντων συνθέτουν ένα πολύπλοκο σῶμα σχέσεων που διατρέχει ὁλόκληρο τὸν ὑποσελήνιο τόπο. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ σῶμα, ὅπως ἀρχικά συγκροτεῖται στὴ φύση καὶ τὴν τέχνη, μπορούν νὰ ἀναζητηθοῦν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία καὶ παρέμβαση μέσα στὸν κόσμο.

Ὁ Ἀριστοτέλης συνεχίζει τὴν πλατωνικὴ ἐπίθεση στὸν μηχανισμό τῶν Προσωκρατικῶν μὲ ἕναν τρόπο ποὺ μοιάζει πολὺ μὲ αὐτὸν τοῦ δασκάλου του, ἀλλὰ συγχρόνως διαφέρει σὲ καθοριστικὰ σημεῖα. Ἡ ἀριστοτελικὴ ἀπάντηση στὴ μηχανιστικὴ ἐξήγηση τοῦ κόσμου θὰ δοθεῖ πρῶτα μὲ τὴ θεωρία τῶν τεσσάρων αἰτίων, ποὺ ἐμφανίζονται στὰ *Φυσικά* ὡς ἐξηγητικές ἀρχές τῶν μεταβολῶν τῆς φύσης καὶ τῶν γεγονότων τῆς τέχνης καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης². Οἱ μελετητὲς διχάζονται ὡς πρὸς τὸ ἂν τὰ τέσσερα αἶτια εἶναι ἀντικειμενικὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου ἢ ὑποκειμενικὲς προβολές ἐξήγησής του. Πιθανότερη θεωρῶ τὴν πρώτη ἐρμηνεία³. Πιστεύω πὼς ἂν τὸ μοντέλο τῶν τεσσάρων αἰτίων ἦταν ἀπλῶς μιὰ ὑποκειμενικὴ προσέγγιση τοῦ ἀνθρώπου, δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ὑποστηριχθοῦν ἡ ἐπαναληψιμότητα καὶ ἡ ὁμαλότητα ὁρισμένων φαινομένων. Ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ὁ Ἀριστοτέλης θὰ ἀναδείξει τὴν κανονικότητα κάποιων γεγονότων καὶ γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ χρειάζεται τὴν πραγματικὴ αἰτιακὴ δομὴ τοῦ κόσμου ὡς σύμμαχό του.

Τὰ αἶτια αὐτὰ εἶναι ἡ ὕλη («τὸ ἐξ οὗ γίγνεται τι ἐνυπάρχοντος»), ἡ μορφή («τὸ εἶδος καὶ τὸ παράδειγμα»), τὸ ποιητικὸ αἶτιο («ὅθεν ἡ ἀρχὴ τῆς μεταβολῆς ἢ πρώτη ἢ τῆς ἡρεμήσεως») καὶ ὁ σκοπός («τὸ τέλος»). Ἡ ὕλη δὲν εἶναι μόνο τὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι συντεθειμένο ἕνα φυσικὸ ἢ ἕνα τεχνητὸ ὄν, ἀλλὰ, καλύτερα, λέμε ὅτι εἶναι ἡ δυνατότητα τῆς ὑπαρξῆς του⁴. Τὸ ποιητικὸ αἶτιο, «τὸ κινήσαν πρῶτον»⁵, εἶναι αὐτὸ ποὺ σήμερὰ οἱ περισσότεροὶ κατανοοῦμε ὡς αἶτιο καὶ ταυτίζεται μὲ τὸν δράστη ἢ τὸν φορέα τῆς μεταβολῆς⁶. Ἡ μορφή καὶ ὁ σκοπὸς εἶναι τὰ δύο αἶτια πά-

2. ΑΡΙΣΤ., *Φυσικά*, 194 b 23-195 a 4.

3. C. A. FREELAND, *Accidental Causes and Real Explanations, Aristotle's Physics. A Collection of Essays*, L. JUDSON (ἐπιμ.), Oxford, Oxford University Press, 1991, σσ. 49-72 καὶ εἰδικὰ σσ. 59-60. Πβ. D. M. BALME, *Teleology and Necessity, Philosophical Issues in Aristotle's Biology*, A. GOTTHELF καὶ G. LENNOX (ἐπιμ.), Cambridge, Cambridge University Press, 1987, σσ. 275-85 καὶ εἰδικὰ σ. 280.

4. ΑΡΙΣΤ., *Φυσικά*, 193 b 7-8 καὶ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1045 a 23-24, ὅπου «ὕλη» εἶναι τὸ δυνάμει καὶ «εἶδος» εἶναι τὸ ἐνεργεία.

5. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φυσικά*, 198 a 19.

6. Πβ. M. FREDE, *Essays in Ancient Philosophy*, Minneapolis, The University of Minnesota Press, 1987, σ. 126.

νω στα όποια ο Ἀριστοτέλης θα στηρίξει την αντίθεσή του στον μηχανισμό. Ἡ μορφή ἑνὸς ὄντος εἶναι ὁ ὁρισμὸς τοῦ *τί ἦν εἶναι* ἢ τὸ *τί ἔστιν* καὶ εἶναι ἀδιαχώριστη ἀπὸ τὴν ὕλη⁷. Ὁ σκοπὸς εἶναι τὸ *οὗ ἔνεκα*, δηλαδή αὐτό γιὰ χάριν τοῦ ὁποίου γίνεται κάτι. Τὸ ἀριστοτελικὸ τέλος δὲν εἶναι ἀπλῶς τὸ ἔσχατο σημεῖο τῆς μεταβολῆς⁸, ἀλλὰ ἡ καλύπτερη κατάληξή της. Εἶναι ἡ πιὸ ὠραία καὶ πιὸ σωστὴ ὁλοκλήρωση μιᾶς διαδικασίας. Ἔτσι, τὸ τέλος ταυτίζεται μὲ τὸ ἀγαθὸ ἢ μὲ τὸ βέλτιστον⁹. Ἡ εἰσαγωγὴ τῆς σκοπιμότητας μέσῳ τοῦ τελικοῦ αἰτίου εἶναι ἡ πρώτη ἔνδειξη ὅτι ἡ μηχανιστικὴ ἐξήγηση τοῦ κόσμου θὰ κριθεῖ ἀνεπαρκής. Ἡ πλατωνικῆς καταβολῆς σύνδεση τοῦ τελικοῦ σκοποῦ μὲ τὸ ἀγαθὸ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ ἐπισήμανση ὅτι τὸ ἀγαθὸ ἐνδέχεται κάποιες φορὲς νὰ εἶναι φαινομενικό¹⁰. Τὸ φαινομενικὸ ἀγαθὸ μπορεῖ νὰ εἶναι κάτι ποὺ λειτουργεῖ πρόσκαιρα ὡς ἀγαθὸ, ἱκανοποιώντας μιὰ ἄμεση ἀνάγκη, ἢ κάτι ποὺ νομίζει κανεὶς (ἐσφαλμένα) ὅτι εἶναι ἀγαθό.

Τὰ σκόπια γεγονότα, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, εἴτε εἶναι προϊόντα τῆς ἀνθρώπινης διάνοιας (ἀνθρώπινη τελεολογία) εἴτε εἶναι παράγωγα τῆς φύσης (φυσικὴ τελεολογία)¹¹. Ἡ ἀνθρώπινη τελεολογία συμπυκνώνεται ὠραία στὶς ἡγούμενες προτάσεις τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, ὅπου λέγεται ὅτι ἡ ἀνθρώπινη πράξις στοχεύει πάντα σὲ κάποιο ἀγαθό¹². Ἐνδιαφέρον ὅμως παρουσιάζει ἡ φυσικὴ τελεολογία, ἡ ὁποία, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν πλατωνικὸ *Τίμαιο*, εἶναι δυνατὴ, παρόλο ποὺ τὸ ἀριστοτελικὸ σύμπαν εἶναι αἰώνιο, ἀγέννητο καὶ στερεῖται τῆς παρέμβασης κάποιου δημιουργοῦ ἢ κάποιας κοσμικῆς ψυχῆς. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸν ρόλο τοῦ «σχεδιαστῆ» τῶν φυσικῶν μεταβολῶν καὶ τοῦ φορέα τῆς σκοπιμότητας πρέπει νὰ ἀναλάβει ἑδῶ ἡ ἴδια ἡ φύση.

Στὴ φύση ἡ μορφή ταυτίζεται μὲ τὸ τέλος, ἀφοῦ ὁ σκοπὸς ἑνὸς φυσικοῦ ὄντος εἶναι νὰ πάρει τὴ μορφή του, νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ *τί ἦν εἶναι* του¹³. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ τέλος τοῦ βρίσκεται στὴν ἐντελέχειά του, δηλαδή στὴν πραγμάτωση τῶν δυνατοτήτων του, ὅταν ἡ ὕλη καθορίζεται

7. ΑΡΙΣΤ., *Φυσικά*, 198 a 16. Πβ. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1050 a 21-23, ὅπου τὸ «εἶδος» νοεῖται ὡς ἐνέργεια καὶ ἐντελέχεια.

8. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φυσικά*, 199 a 8-9.

9. *Αὐτόθι*, 194 a 32-33 καὶ 195 a 24-25. Πβ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* 336 b 27-28: «ἐπεὶ γὰρ ἐν ἅπασιν αἰεὶ τοῦ βελτίονος ὀρέγεσθαι φαμεν τὴν φύσιν, [...]».

10. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φυσικά*, 195 a 26.

11. *Αὐτόθι*, 196 b 21-22.

12. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1094 a 1-3: «Πᾶσα τέχνη καὶ πᾶσα μέθοδος, ὁμοίως δὲ πράξεις τε καὶ προαίρεσις ἀγαθοῦ πινὸς ἐφίεσθαι δοκεῖ. Διὸ καλῶς ἀπεφάνηεν τὸ ἀγαθόν, οὗ πάντ' ἐφίεται».

13. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φυσικά*, 193 b 16-18, 198 a 25-26, 198 b 3-4, 199 a 31-32. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ ζώων γενέσεως*, 715 a 4-6 καὶ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*, 335 b 6-7.

ἀπὸ τὸ εἶδος του. Αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ στὴ φυσικὴ παραγωγὴ ἡ μορφὴ βρίσκεται μέσα στὰ φύσει ὄντα καὶ δὲν ἔρχεται θύραθεν. Ἀντίθετα, στὴν περίπτωση τῆς τέχνης καὶ στὸ γνωστὸ παράδειγμα τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀγάλματος, ἡ μορφὴ ποὺ θὰ πάρει τὸ ἄγαλμα βρίσκεται στὸ μυαλὸ τοῦ γλύπτη ποὺ κατέχει τὴν τέχνη τῆς γλυπτικῆς. Τὰ φυσικὰ ὄντα ὅμως δὲν ἔχουν μέσα τους μόνο τὴ μορφὴ τους, ἀλλὰ καὶ τὸν σκοπὸ τους. Ὁ Ἀριστοτέλης, μάλιστα, θὰ ἐντάξει τὴν ἴδια τὴ φύση στὴν κατηγορία τῶν τελικῶν αἰτίων («τῶν ἐνεκά του αἰτίων»)¹⁴. Μᾶς καλεῖ νὰ μὴν ἀρνούμαστε τὴν ὑπαρξὴ τῆς σκοπιμότητος ἐπειδὴ δὲν βλέπουμε τὸν φορέα τῆς νὰ παίρνει ἀποφάσεις¹⁵. Ἄλλωστε, καὶ τὰ κατώτερα ζῶα, ὅπως οἱ ἀράχνες καὶ τὰ μυρμηγκία, ἐνεργοῦν σκόπιμα, χωρὶς νὰ σκέφτονται καὶ νὰ ἀποφασίζουν. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, τὰ φυτὰ συμπεριφέρονται ἀκολουθώντας τὰ τελικὰ αἰτία τους. Τὰ φύλλα τους φυτρώνουν γιὰ νὰ προστατεύουν τοὺς καρπούς τους καὶ οἱ ρίζες τους ἀναπτύσσονται πρὸς τὰ κάτω γιὰ νὰ λαμβάνουν τὴν τροφὴ τους¹⁶. Ἐφόσον οἱ σκοποὶ μποροῦν νὰ διαμορφώνονται χωρὶς τὴν ὑπαρξὴ τῆς διάνοιας καὶ τῶν λειτουργιῶν τῆς, ἡ τελεολογία τῆς φύσης γίνεται ἐφικτὴ δίχως τὴ συνδρομὴ κάποιου θεοῦ-δημιουργοῦ. Ἐξαιρετικὸ θεωρῶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀποτυπώνεται ἡ αὐτοαναφορὰ τῆς σκοπιμότητος στὴν παρομοίωση τῆς φύσης μὲ γιατρὸ ποὺ γιατρεύει τὸν ἑαυτὸ του. Στὴ μεταφορὰ αὕτῃ ὁ γιατρὸς (μαζὶ μὲ τὴν ἱατρικὴ τέχνη ποὺ κατέχει) εἶναι τὸ ποιητικὸ αἶτιο μιᾶς κίνησης ποὺ ὁ ἴδιος στρέφει στὸν ἑαυτὸ του. Ἔτσι, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς ἱατρικῆς δραστηριότητος εἶναι ὁ ἴδιος ὁ γιατρός. Ἡ φύση ὁμοίως ἐνεργεῖ πρὸς τὸν ἑαυτὸ της καὶ χάριν τοῦ ἑαυτοῦ της. Εἶναι αἰτία καὶ μάλιστα τελικὴ αἰτία («αἰτία ἡ φύσις, καὶ οὕτως ὡς ἐνεκά του»)¹⁷, καθὼς εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ ἑαυτοῦ της, δηλαδή ὁλόκληρου τοῦ φυσικοῦ γίνεσθαι¹⁸.

Στὴν περίπτωση τῶν ὄντων ποὺ κινοῦν καὶ κινοῦνται («καὶ ὅλως ὅσα κινούμενα κινεῖ»), δηλαδή στὰ φύσει ὄντα, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν διστάζει νὰ ταυτίσει τὸ εἶδος καὶ τὸν σκοπὸ τους μὲ τὸ ἀρχικὸ ποιητικὸ αἶτιο τῆς μεταβολῆς τους. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ πολυαναφερόμενο παράδειγμα τοῦ ἀνθρώπου ποὺ γεννᾶ ἄνθρωπο¹⁹. Ἡ ἀναφορὰ γίνεται βεβαίως στὸ ἀρχικὸ ποιητικὸ αἶτιο («τὸ δ' ὅθεν ἡ κίνησις πρῶτον»), παραπέμποντας

14. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φυσικά*, 198 b 10-11.

15. *Αὐτόθι*, 199 b 26-28.

16. *Αὐτόθι*, 199 a 21-30.

17. *Αὐτόθι*, 199 b 30-33.

18. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ Γενέσεως καὶ φθορᾶς*, 333 b 16-18, ὅπου αἶτιο τῶν φυσικῶν ὄντων θεωρεῖται ἡ ἴδια ἡ φύση τους, δηλαδή τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι ἔτσι ὅπως εἶναι.

19. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φυσικά*, 198 a 26-27 καὶ 193 b 12. Ἐπίσης, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ ζώων γενέσεως*, 727 a 25-30, 739 b 19-30 καὶ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1033 b 32, 1092 a 16.

κατὰ κάποιον τρόπο στὸν «πρῶτο» ἄνθρωπο, στὸν ἄνθρωπο ὡς καθόλου, δηλαδή στὸ φυσικὸ εἶδος τοῦ ἀνθρώπου. Διαφορετικά, ἡ σύμπτωση τῶν τριῶν αἰτίων δὲν θὰ εἶχε ἰδιαίτερο νόημα, ἀφοῦ σὲ κάθε μεμονωμένη περίπτωση ὁ ἄνθρωπος γεννιέται ἀπὸ ἄλλον ἄνθρωπο²⁰.

II

Ἄς δοῦμε τώρα πὶο συγκεκριμένα μὲ ποιὸν τρόπο ὁ Ἀριστοτέλης θὰ στηρίξει τὴν τελεολογικὴ του θεωρία γιὰ νὰ τὴν θέσει στὸν ἀντίποδα τοῦ μηχανισμοῦ. Βασικά του ὅπλα εἶναι οἱ ἔννοιες τῆς τύχης καὶ τοῦ αὐτόματου. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Δ' βιβλίου τῶν *Φυσικῶν* ὁ Ἀριστοτέλης δηλώνει τὴν πρόθεσή του νὰ ἐντάξει τὴν τύχη καὶ τὸ αὐτόματο στὴν κατηγορία τῆς αἰτιότητας. Καταλογίζει στοὺς Προσωκρατικούς ὅτι δὲν ἀποδέχονταν τὴν ὑπαρξὴ τυχαίων γεγονότων, ἀλλὰ προτιμοῦσαν νὰ τὰ ἀποδίδουν σὲ κάποια συγκεκριμένη αἰτία. Εἰδικὰ στοὺς Ἀτομικούς ὁ Ἀριστοτέλης προσάπτει μιὰ μεγάλη ἀντίφαση. Ἐνῶ ἀρνοῦνταν νὰ συμπεριλάβουν τὴν τύχη στὶς αἰτίες τῶν μεταβολῶν τῶν ἔμβιων ὄντων, ἀποδέχονταν τὸ αὐτόματο ὡς αἴτιο τῆς δημιουργίας τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν κόσμων. Αὐτὲς εἶναι οἱ δύο ὅψεις τῆς δημοκρίτειας θεωρίας, σύμφωνα πάντα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ τελευταῖος διατείνεται ὅτι ἡ ὀρθὴ θέσις εἶναι ἡ ἀντίστροφη ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Δημόκριτου, δηλαδή ὁ ἀποκλεισμός τῆς τύχης ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου καὶ ἡ ἐνταξίς της στὴν αἰτιότητα τῶν ἐπίγειων φυσικῶν καὶ ἀνθρώπινων μεταβολῶν²¹.

Ὅσα καταλογίζει ὁ Ἀριστοτέλης στὸν Δημόκριτο μοιάζουν παράδοξα. Οἱ Ἀτομικοὶ δὲν φαίνεται νὰ χρησιμοποίησαν τίς ἔννοιες τῆς τύχης καὶ τοῦ αὐτόματου μὲ τὸν τρόπο ποὺ ὑποστηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης²². Χρησιμοποίησαν, ὅστόσο, τὴν ἔννοια τῆς ἀνάγκης γιὰ νὰ τῆς ἀποδώσουν τὸν πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὸ συμπαντικὸ γίνεσθαι²³. Ἄν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, τότε ἡ στάσις τοῦ Ἀριστοτέλη μοιάζει ἀκατανόητη. Γιατί ἐπιτί-

20. Βλ. Β. ΚΑΛΦΑ, *Ἀριστοτέλης. Περί Φύσεως. Τὸ δεύτερο βιβλίο τῶν Φυσικῶν*, εἰσ.-μτφρ.-σχολ., Ἀθήνα, Πόλις, 1999, σ. 117, σημ. 184.

21. ΑΡΙΣΤ., *Φυσικά*, 196 a 1-b 5.

22. H. DIELS καὶ W. KRANZ, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1903, ἀπ. 119 καὶ 176. Ἐκεῖ ὁ Δημόκριτος ἐκφράζει τὴ δυσπιστία του ἀπέναντι στὴν τύχη ὡς ἑξῆς: «ἄνθρωποι τύχης εἰδῶλον ἐπλάσαντο πρόφασιν ἰδίης ἀβουλίας» (ἀπ. 119) καὶ «τύχη μεγαλόδωρος ἀλλ' ἀβέβαιος, φύσις δὲ αὐτάρκης» (ἀπ. 176). Ἐπίσης, στὸ ἀπ. 182 χρησιμοποιοῦ τὴ λέξη «αὐτόματα», ὅχι σὲ κοσμολογικὰ συμφραζόμενα, ἀλλὰ σὲ ἓνα πλαισίον λόγου μὲ ἠθικὴ σημασία: «τὰ μὲν καλὰ χρήματα τοῖς πόνοις ἢ μάθησις ἐξεργάζεται, τὰ δ' αἰσχροῦ ἀνεὺ πόνων αὐτόματα καρποῦται».

23. *Αὐτόθι*: «Οὐδὲν χρημα μάτην γίνεται, ἀλλὰ πάντα ἐκ λόγου τε καὶ ὑπ' ἀνάγκης» (ΔΕΥΚΛΗΠΟΥ, ἀπ. 2) καὶ «πάντα τε κατ' ἀνάγκην γίνεσθαι, τῆς δίνης αἰτίας οὔσης τῆς γενέσεως πάντων, ἣν ἀνάγκην λέγει» (ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΥ, A1 § 45).

θεται στοὺς Ἀτομικούς, χρεώνοντάς τους τὴν εἰσαγωγή τῆς τύχης καὶ τοῦ αὐτόματου στίς μεταβολές τοῦ οὐρανοῦ, καὶ δὲν φροντίζει νὰ ἀποδυναμώσει τὴ μηχανιστικὴ θεωρία τους, ἀντιπαρατιθέμενος στὴν ἔννοια τῆς ἀνάγκης ποὺ πραγματικὰ χρησιμοποίησαν; Ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Πλάτων στὸν *Τίμαιο*, εἶναι πεπεισμένος ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπονομεύσει ἀποτελεσματικὰ τὸν μηχανισμό, ἐπιτιθέμενος ἀπλῶς στὴν ἔννοια τῆς ἀνάγκης, ἀφοῦ ἡ τελευταία δὲν εἶναι καθόλου σίγουρο ὅτι βρίσκεται σὲ ἀπόλυτη ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ τέλους. Ἡ ἀνάγκη καὶ τὸ τέλος μποροῦν κάλλιστα νὰ συνυπάρχουν, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω στὴν ἴδια τὴν ἀριστοτελικὴ πρόταση. Ἄλλωστε ἡ ἀνάγκη ἐξασφαλίζει τὴν τάξη καὶ τὴν κανονικότητα τοῦ κόσμου, πράγμα ἐπιθυμητό. Θὰ μπορούσε, μάλιστα, νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς ὅτι ὁ τελικὸς σκοπὸς ὑπάρχει μέσα στὸν κόσμο ὡς ἀνάγκη, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι εἶναι ἀπαραίτητος καὶ ἀναπόφευκτος ὁ προσανατολισμὸς τοῦ κοσμικοῦ, φυσικοῦ καὶ ἀνθρώπινου γίνεσθαι σὲ ἕναν σκοπὸ. Ἔτσι, προκειμένου νὰ ἀμεινωθεῖ ἡ ἀνάγκη τῶν Ἀτομικῶν, πρέπει νὰ διαμεσολαβηθεῖ ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς τύχης. Παρόλο ποὺ φαίνεται εὐλόγο τὸ ἀναγκαῖο καὶ τὸ τυχαῖο νὰ ἔχουν ἀντίθετες σημασίες, ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ νὰ δείξει ὅτι ἡ δημοκρίτεια ἀνάγκη, ἐξαιτίας τῆς ἀπουσίας τοῦ τέλους, ὁδηγεῖ στὸ τυχαῖο, δηλαδὴ στὸ χάος καὶ τὴν ἀταξία²⁴.

Ἄς δοῦμε τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ πιὸ κοντὰ. Ἡ ἀπόλυτη κανονικότητα τῶν κινήσεων τῶν οὐράνιων σωμάτων δὲν ἰσχύει στὸν ὑποσελήνιο κόσμο. Ἐδῶ τὰ πράγματα χωρίζονται, ἀνάλογα μὲ τὴ συχνότητα τῆς ἐμφάνισής τους, σὲ τρεῖς κατηγορίες: αὐτὰ ποὺ γίνονται πάντα μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ἐξ ἀνάγκης («ἀεὶ ὡσαύτως γινόμενα», «ἐξ ἀνάγκης καὶ ἀεὶ»), αὐτὰ ποὺ γίνονται συνήθως μὲ τὸν ἴδιο τρόπο («ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ») καὶ ὅσα γίνονται κατ' ἐξαίρεση («παρὰ ταῦτα»)²⁵. Σὲ κάποια ἀπὸ τὰ κατ' ἐξαίρεση πράγματα «ἐνδέχεται ὑπάρχειν τὰ ἐνεκά του». Αὐτὰ λοιπὸν εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο σκόπιμα, ὀνομάζονται κατὰ συμβεβηκὸς καὶ ὀφείλονται στὴν τύχη. Τὸ παράδειγμα τοῦ ἀνθρώπου ποὺ πηγαίνει σὲ ἕναν τόπο, ὅπου συναντᾷ τὸν ὀφειλέτη του καὶ εἰσπράττει τὰ χρωστούμενα, εἶναι χαρακτηριστικό. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς δὲν κινήθηκε μὲ σκοπὸ νὰ λάβει πίσω τὰ χρήματά του, ἀλλὰ ἔπραξε σὰν νὰ εἶχε αὐτὸν τὸν σκοπὸ. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἦταν δυνάμει σκόπιμο. Ἦταν ἐπίσης κατὰ προαίρεσιν, διότι ἡ εἰσπραξὴ τῶν χρημάτων ἀπὸ τὸν ὀφειλέτη, ἂν καὶ δὲν ἦταν ἐνεργὸς σκοπός, ἦταν σίγουρα ἀντικείμενο τῆς σκέψης τοῦ δανειολήπτη²⁶. Ἐνα τέτοιο συμβάν λοιπὸν δὲν ἔχει τὴν εἰσπραξὴ τῶν χρημάτων ὡς καθ' αὐτὸ ποιητικὸ αἶτιο οὔτε ὡς καθ' αὐτὸ τελικὸ αἶτιο, ἀλλὰ αἰτιολογεῖται μὲ τρόπο ἀπροοδιόριστο ἀπὸ τὴν τύχη. Ἡ τύχη ὀρίζεται ὡς ἡ

24. Πρὸς τὴν κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη στίς μηχανιστικὰς θεωρίες, βλ. τὴν ὥραία ἀνάλυση τοῦ Κάλφα στὸ Β. ΚΑΛΦΑ, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 36-43.

25. ΑΡΙΣΤ., *Φυσικά*, 196 b 10-14 καὶ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1064 b 35-36, 1065 a 30-35.

26. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φυσικά*, 196 b 19-197 a 5.

κατὰ συμβεβηκός αἰτία τῶν πραγμάτων ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα προαίρεσης καὶ γίνονται γιὰ κάποιον σκοπό. Καθὼς τὰ κατὰ συμβεβηκός αἰτία εἶναι ἄπειρα στὸν ἀριθμό, ἡ τύχη εἶναι ἀκαθόριστη. Θεωρεῖται, μάλιστα, ὡς κάτι τὸ παράλογο, ἀφοῦ ἀφορᾷ τὰ ἀσυνήθιστα γεγονότα καὶ ὄχι ὅσα γίνονται πάντα ἢ κατὰ κανόνα²⁷. Συνεπῶς, γιὰ νὰ ποῦμε ὅτι ἓνα γεγονός εἶναι τυχαῖο πρέπει νὰ συνυπολογίσουμε τὸ κριτήριο τῆς συχνότητας/κανονικότητας καὶ τὸ αἰτιολογικὸ κριτήριο. Ἀφ' ἐνὸς δηλαδή τὸ γεγονός πρέπει νὰ συμβαίνει κατ' ἐξαίρεση καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ μὴν ἔχει κάποιο καθ' αὐτὸ ποιητικὸ καὶ τελικὸ αἶτιο, ἀλλὰ μόνο αἰτία κατὰ συμβεβηκός.

Ἡ σύνδεση τῆς τύχης μὲ τὴν προαίρεση σημαίνει ὅτι ἡ τύχη περιορίζεται στὸ πεδίο τῶν ἀνθρώπινων πράξεων. Ὅμως ἡ ἔννοια τοῦ αὐτόματου εἶναι εὐρύτερης σημασίας. Ἀφορᾷ ὅλα τὰ ἔμψυχα καὶ μερικὰ ἄψυχα ὄντα. Τὸ αὐτόματο ὀρίζεται ὡς τὸ αἶτιο τῶν πραγμάτων ποὺ γίνονται γιὰ κάποιον σκοπό, ὅταν συμβεῖ κάτι, ὄχι γιὰ χάρη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ, ἀλλὰ ἐπειδὴ παρενέβη ἓνα ἐξωτερικὸ αἶτιο. Ἔτσι, τὸ ἄλογο σώθηκε, ὅπως περιγράφει τὸ παράδειγμα, καθὼς γύρισε αὐτομάτως πίσω. Ὡστόσο δὲν γύρισε πίσω μὲ σκοπὸ νὰ σωθεῖ. Ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ τυχαίου, ἔτσι καὶ στὸ αὐτόματο ἡ σκοπιμότητα εἶναι δυνητική. Τὸ αὐτόματο συνδέεται, λοιπόν, μὲ τὴ ματαιώση ἐνὸς σκοποῦ («αὐτὸ μάτην γένηται»). Εἶναι ὁ ἀκαθόριστος ἐξωτερικὸς παράγοντας ποὺ παρεμβάλλεται καὶ ματαιώνει τὴν ἐκπλήρωση τοῦ ἐπιθυμητοῦ ἀποτελέσματος²⁸. Τὸ μοναδικὸ παράδειγμα αὐτόματης μεταβολῆς ποὺ ἀναφέρεται γιὰ τὴν περίπτωση τῆς φύσης εἶναι αὐτὸ τῆς αὐτόματης γέννησης. Ὅποσοδήποτε μιὰ ἐξαιρετικὰ σπάνια περίπτωση, ἡ αὐτόματη γέννηση συμβαίνει *παρὰ φύσιν*, ὅταν παρεμβάλλεται ἓνα ἐσωτερικὸ, αὐτὴ τὴ φορά, αἶτιο: προφανῶς πρόκειται γιὰ τὴν ὕλη ποὺ αὐτοκινεῖται καὶ καθυποτάσσει τὴν κίνηση τοῦ σπέρματος²⁹.

Συνολικά, ἡ τύχη καὶ τὸ αὐτόματο συνοψίζουν τοὺς ἀκαθόριστους παράγοντες ποὺ ματαιώνουν τὴν ἐνεργοποίηση τῶν κανονικῶν ποιητικῶν καὶ τελικῶν αἰτίων καὶ ἐξηγοῦν οἱ ἴδιοι μὲ τρόπο ἀπροσδιόριστο τὸ σπάνιο γεγονός ποὺ προκαλεῖται. Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποτάσσει τὴν τύχη καὶ τὸ αὐτόματο στὸν νοῦ καὶ τὴ φύση ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι τὰ καθ' αὐτὰ αἰτία τῶν τυχαίων καὶ αὐτόματων γεγονότων³⁰. Ἡ μακροσκελὴς ἀνάλυση

27. *Αὐτόθι*, 197 a 5-20.

28. *Αὐτόθι*, 197 b 13-32.

29. *Αὐτόθι*, 197 b 34-37. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1034 b 5-7, 1065 b 3-4 καὶ *Περὶ ζώων γενέσεως* 770 b 9 κ. ἐξ. Πβ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1027 a 13-14, ὅπου ἡ αἰτία τῶν «κατὰ συμβεβηκός» πραγμάτων ἀποδίδεται στὴν ὕλη.

30. Πβ. R. J. HANKINSON, *Cause and Explanation in Ancient Greek Thought*, New York, Oxford University Press, 1998, σ. 140. Ἐκεῖ ὁ Hankinson ὑποστηρίζει ὅτι τὸ τυχαῖο καὶ τὸ αὐτόματο εἶναι αἰτίες, ἀλλὰ ὄχι τέτοιες ποὺ νὰ ἀνήκουν σὲ αἰτιακὴ ἀλυσίδα στὴν ὁποία ἡ μιὰ αἰτία νὰ γεννᾷ τὴν ἄλλη. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι αἰτίες ποὺ δὲν μποροῦν νὰ προβλεφθοῦν.

τῆς τύχης καὶ τοῦ αὐτομάτου ἀποδεικνύει τὴν πολεμικὴ στρατηγικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος ἐντέχνως μετατοπίζει τὴ συζήτηση ἀπὸ τὴν ἀνάγκη στὴν τύχη. Συγχρόνως, προσδιορίζει τὴν τύχη μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε νὰ τὴν ὑποτάξει στὴν τελεολογία του. Καθὼς ἡ τύχη ἀφορᾷ τὰ μὴ κανονικά καὶ σπάνια γεγονότα, συνδέεται μὲ τὸ ἄλογο καὶ τὴν ἀταξία³¹. Ἀντίθετα, ἡ τάξη καὶ ἡ κανονικότητα ποὺ συνοδεύουν τὸν λόγο καὶ τὸν σκοπὸ ἔχουν μακρὰ ὑπεροχή. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ αὐτόματη γέννηση εἶναι τὸ μοναδικὸ παράδειγμα μὴ κανονικότητας ποὺ ἀντλεῖται ἀπὸ τὸν φυσικὸ κόσμον σημαίνει ὅτι ἡ φύση διέπεται στὸ μεγαλύτερο μέρος της ἀπὸ λόγον καὶ τάξη.

Πὰ τὸν Ἀριστοτέλη, τὸ μεγάλο λάθος τῶν μηχανιστῶν εἶναι ὅτι ἐξηγοῦν τὶς φυσικὲς μεταβολὲς μὲ βάση τὰ ποιητικὰ τους αἷτια, ἀγνοώντας τὰ τελικά. Ἐνας μηχανιστής, παραδείγματος χάριν, θὰ ὑποστήριζε ὅτι ἡ βροχὴ δὲν ὑπάρχει γιὰ νὰ μεγαλώσει τὸ σιτάρι («ὅπως...»), ἀλλὰ ἐπειδὴ ὅ,τι ἀνεβαίνει ψηλὰ ψύχεται, γίνεται νερὸ καὶ πέφτει («ἐξ ἀνάγκης»). Ἔτσι, δημιουργεῖται ἡ βροχὴ καὶ τότε συμβαίνει νὰ μεγαλώσει τὸ σιτάρι. Ὁμοίως, τὰ μπροστινὰ δόντια τῶν ζώων δὲν ἔγιναν μυτερὰ καὶ τὰ πίσω δόντια τους δὲν ἔγιναν πλατιά γιὰ νὰ μποροῦν νὰ τεμαχίζουν ἀποτελεσματικὰ τὴν τροφή τους, ἀλλὰ συνέπεσε («συμπεσεῖν») νὰ γίνουν ἔτσι³². Ἡ ὑποθετικὴ περιγραφή τῶν φυσικῶν φαινομένων ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τῶν μηχανιστῶν φωτίζει περισσότερο τὴν ἀριστοτελικὴ σύζευξη τῆς ἀνάγκης καὶ τῆς τύχης. Ἡ ἀνάγνωση τῆς φυσικῆς πραγματικότητος μὲ ὄρους μηχανικῆς ἀναγκαιότητος ἀποδίδει τοὺς σκοποὺς στὴν τύχη, ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν τοὺς ἀναγνωρίζει ὡς τελικά αἷτια. Ἔτσι, τὸ ὅτι τὸ σιτάρι μεγαλώνει καὶ τὰ ζῶα κόβουν σωστὰ τὴν τροφή μὲ τὰ δόντια τους δὲν εἶναι σκοποὶ τῆς βροχῆς καὶ τῶν δοντιῶν ἀντίστοιχα, ἀλλὰ συμπτωματικὰ φαινόμενα ποὺ συμβαίνουν παρουσίᾳ συγκεκριμένων ὑλικῶν παραγόντων. Ἀπέναντι σὲ αὐτὴν τὴ μηχανιστικὴ λογικὴ ὁ Ἀριστοτέλης θὰ τοποθετήσῃ τὴν κυριαρχία τοῦ τελικοῦ σκοποῦ. Ὅσα γίνονται στὴ φύση εἶναι εἴτε «ἀεὶ οὕτω» εἴτε «ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ». Ἡ τακτικότης τῶν φυσικῶν φαινομένων τὰ ἀποσυνδέει ἀπὸ τὸ αὐτόματο. Ἀφοῦ λοιπὸν δὲν εἶναι οὔτε τυχαῖα οὔτε αὐτόματα, εἶναι σκόπιμα καὶ πρέπει νὰ ἐξηγηθοῦν κυρίως μὲ βάση τὴν τελικὴ αἷτία τους³³. Αὐτὸ βέβαια ἰσχύει μόνο ὅταν δὲν ὑπάρχει κά-

31. Στὰ βιβλία Ε' καὶ Κ' τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά* διαβάζουμε ὅτι εἶναι τέτοια ἡ φύση τῶν κατὰ συμβεβηκὸς γεγονότων, ὥστε δὲν ἀποτελοῦν ἀντικείμενο καμίας τέχνης ἢ ἐπιστήμης. Ἐπειδὴ ὁμῶς μοιάζουν κατὰ κάποιον τρόπο μὲ τὸ μὴ ὄν, θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι ἀντικείμενο τῆς σοφιστικῆς τέχνης (1026 b 4-5, 1026 b 14-22, 1027 a 5-8, 1064 b 17-32, 1065 a 3-6, 1065 a 24-26).

32. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φυσικά*, 198 b 16-32.

33. *Αὐτόθι*, 198 b 35-199 a 8. Στὸ 199 a 11-20 ὁ Ἀριστοτέλης ἐνισχύει τὴ φυσικὴ τελεολογία κάπως παράδοξα. Παράλληλίζει τὴ φύση μὲ τὴν ἀνθρώπινη πράξη καὶ τέχνη.

ποιο εμπόδιο. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδέχεται τὴν πιθανότητα ὑπαρξης ἑνὸς ἐμποδίου ποὺ θὰ ἀναχαιτίσει τὴ φυσικὴ σκοπιμότητα καὶ θὰ ὀδηγήσει στὸ λάθος καὶ τὴ συμπτωματοκτικότητα³⁴.

Ἡ ἀναγκαιότητα, ὥστόσο, δὲν ἐκτοπίζεται ἀπὸ τὸ τελεολογικὸ κοσμοεἶδωλο. Ὁ Ἀριστοτέλης θὰ τὴν ἐντάξει στὴ θεωρία του, ἀφοῦ ἐξετάσει τὴ φύση τῆς. Μὲ ποιὸν τρόπο ὑπάρχει ἡ ἀνάγκη; Ἀποτελεῖ προϋπόθεση τοῦ σκοποῦ ἢ μήπως ὑπάρχει κατὰ τρόπο ἀπόλυτο («πότερον ἐξ ὑποθέσεως ὑπάρχει ἢ καὶ ἀπλῶς»); Ἡ ἀπάντηση ἀντλεῖται μέσα ἀπὸ δύο παραδείγματα. Ἐνας τοῖχος δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ χωρὶς τὶς πέτρες καὶ τὰ ὑπόλοιπα ὑλικά του. Οἱ ὑλικοὶ ὅροι εἶναι ἀπαραίτητοι γιὰ τὴν ὑπαρξη τοῦ τοίχου, ἀλλὰ δὲν ἀποτελοῦν τὴν πραγματικὴ αἰτία του. Εἶναι ἀναγκαῖοι, ἀλλὰ δὲν δημιουργοῦν τὸ ὄν κατὰ ἀναγκαιότητα. Ἡ πραγματικὴ αἰτία τοῦ τοίχου εἶναι ὁ σκοπὸς του: νὰ παρέχει προστασία. Οἱ ὑλικοὶ ὅροι εἶναι μάλιστα προϋποθέσεις τοῦ σκοποῦ. Ὁμοίως, ἕνα πριόνι πρέπει νὰ εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ σίδερο, προκειμένου νὰ ἐκτελεῖ τὸ ἔργο του, ἀλλὰ ἡ αἰτία τῆς ὑπαρξης του εἶναι ὁ σκοπὸς του καὶ ὄχι ἡ ὑλική του προϋπόθεση³⁵. Μὲ ἕνα σκεπτικὸ, ποὺ θεμελιώνεται στὸν πλατωνικὸ διαχωρισμὸ τῶν αἰτίων καὶ τῶν συναιτίων, ὁ Ἀριστοτέλης τοποθετεῖ τὸ ἀναγκαῖο στὴν ὕλη καὶ τὸ θεωρεῖ προϋπόθεση («ἀνάγκη ἐξ ὑποθέσεως») τοῦ σκοποῦ³⁶. Ὁ σκοπὸς εἶναι μάλιστα αἴτιο τῆς

Ὅπως οἱ ἄνθρωποι ἐνεργοῦν γιὰ κάποιον σκοπὸ, ἔτσι καὶ ἡ φύση εἶναι ἐνεκά του. Ἐπίσης, ἂν τὰ παράγωγα τῆς τέχνης ἔχουν σκοπὸ, τὸ ἴδιο θὰ συμβαίνει καὶ μὲ τὴν φύση, ἀφοῦ ἡ τέχνη μιμεῖται τὴ φύση.

34. Τὸ παράδειγμα ἐδῶ εἶναι ἡ τερατογένεση. Πβ. *αὐτόθι*, 199 b 1-14 καὶ 199 b 15-26.

35. *Αὐτόθι*, 199 b 34-200 a 15.

36. Πβ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ ζώων μορίων* 642 a 1-9 γιὰ τὴν ἀνάγκη ὡς ἐξ ὑποθέσεως ἀναγκαιότητα. Στὸ 94 b 36-95 a 3 τῶν *Ἀναλυτικῶν Ὑστερῶν* γίνεται λόγος γιὰ δύο εἶδη ἀνάγκης: αὐτὴν ποὺ γίνεται «κατὰ φύσιν καὶ τὴν ὁρμὴν» καὶ αὐτὴ ποὺ γίνεται «βία» καὶ «παρὰ τὴν ὁρμὴν». Παραδείγματος χάριν, ἡ πέτρα κινεῖται ἐξ ἀνάγκης ὅταν κατευθύνεται πρὸς τὰ πάνω καὶ ὅταν κατευθύνεται πρὸς τὰ κάτω. Σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, ὅμως, ἡ ἔννοια τῆς ἀνάγκης εἶναι διαφορετικὴ. Ἡ ἀνοδικὴ πορεία τῆς πέτρας γίνεται ἀπὸ μὴν ἀνάγκη ποὺ ἔχει τὴ σημασία τῆς βίας, ἐνῶ ἡ ἀνάγκη τῆς καθοδικῆς πορείας τῆς δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴ φυσικὴ ὁρμὴ τῆς. Πβ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1015 a 20-b 15, ὅπου ἀντιδιαστέλλεται τὸ ἀναγκαῖο ὡς «τὸ μὴ ἐνδεχόμενον ἄλλως ἔχει» ἀπὸ τὸ ἀναγκαῖο ὡς «βίαιον». Ὁμοίως στὸ 1026 b 28-29 διακρίνεται τὸ ἀναγκαῖο ποὺ εἶναι «κατὰ τὸ βίαιον» ἀπὸ τὸ ἀναγκαῖο «τῷ μὴ ἐνδέχεσθαι ἄλλως» καὶ στὸ 1064 b 33-34 πάλι τὸ «κατὰ τὸ βίαιον» ἀπὸ τὸ ἀναγκαῖο «κατὰ τὶς ἀποδείξεις». Πβ. J. M. COOPER, *Hypothetical Necessity and Natural Teleology, Philosophical Issues in Aristotle's Biology*, ἐνθ' ἂν., Α. GOTTHELF καὶ G. LENNOX (ἐπιμ.), σσ. 243-274 καὶ εἰδικά σ. 265. Ὁ Cooper διατείνεται ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἰσάγει τὴν ἐξ ὑποθέσεως ἀναγκαιότητα γιὰ νὰ ἀπορρίψει τὴ δημοκρίτεια. Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ δημοκρίτεια ἀνάγκη γίνεται παραδεκτὴ στὴν ἀριστοτελικὴ φύση, ἀλλὰ λειτουργεῖ ὡς ἐξ ὑποθέσεως, ὅταν πρόκειται νὰ ἐμπλακεῖ σὲ μεταβολὲς ἔμβιων ὄντων.

ύλης καὶ ἐντοπίζεται στὸν λόγο, δηλαδή στὸν ὀρισμὸ τοῦ πράγματος³⁷.

Ἡ πίστη τοῦ Ἀριστοτέλη στὴ φυσικὴ τελεολογία ἐκφράζεται σὲ πολλὰ ἔργα του καὶ μὲ πολλοὺς τρόπους. Διαβάζουμε συχνὰ ὅτι ἡ φύση δὲν κάνει τίποτε ἄσκοπα³⁸. Ἀλλοτε, ιδιότητες τῶν ἔμβιων ὄντων φαίνεται νὰ ἐξηγοῦνται μόνο μὲ βάση μηχανικὰ αἰτία³⁹, ἀλλὰ τὶς περισσότερες φορὲς ὑπερισχύει ἡ συνύπαρξη μηχανισμοῦ καὶ τελεολογίας. Ἡ συνύπαρξη αὐτὴ περιγράφεται μὲ σαφήνεια στὸ 658 b 14-26 τοῦ *Περὶ ζώων μορίων*, ὅπου ἡ ὑπαρξη τῶν βλεφάρων ἐξηγεῖται καὶ μὲ βάση τὶς ὑλικὲς συνθήκες τοῦ ματιοῦ καὶ ἀπὸ τὸν σκοπὸ ποὺ ὑπηρετοῦν. Στὰ *Ἀναλυτικὰ Ὑστερα* διαβάζουμε ὅτι ἕνα πρᾶγμα μπορεῖ νὰ ὑπάρχει καὶ ἕνεκά τινος καὶ ἐξ ἀνάγκης⁴⁰. Ἐτσι, τὸ φῶς τοῦ λαμπτήρα προκύπτει καὶ ἐπειδὴ τὰ μικρὰ σωματίδια διέρχονται μέσα ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους πόρους, ἀλλὰ καὶ μὲ σκοπὸ νὰ περπατᾶμε χωρὶς νὰ χάνουμε τὴν ἰσορροπία μας⁴¹. Ἡ ἐξήγηση τῶν φυσικῶν μεταβολῶν μόνο μὲ βάση τὰ ὑλικά καὶ ποιητικὰ αἰτιά τους δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ στηριχθεῖ ἡ τάξη καὶ ἐπαναληψιμότητα ποὺ παρατηρεῖται στὴ φύση. Κάθε αἰτιακὴ ἐξήγηση ποὺ ἀγνοεῖ τοὺς τελικοὺς σκοποὺς κρίνεται ἀνεπαρκής. Ἡ ἀριστοτελικὴ τελεολογία καλύπτει τὰ πεδία τῆς φύσης, τῆς τέχνης καὶ –ὅπως θὰ δοῦμε– τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς. Παραμένει, ὡστόσο, μιὰ ἀμηχανία ὡς πρὸς τὴν ἐμβέλεια τῆς τελεολογίας στὴν περίπτωση τῆς φύσης. Παρόλο ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἐφαρμόζει τὸ τελεολογικὸ μοντέλο μᾶλλον στὸ σύνολο τῶν φυσικῶν μεταβολῶν, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν φαίνεται νὰ προβάλλει κάποιον ἀποκλεισμό, εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε ἂν καὶ μὲ ποιὸν τρόπο θὰ μπορούσε συνολικὰ ἡ φύση νὰ προσανατολίζεται σὲ ἕναν συγκεκριμένο σκοπὸ, δεδομένου ὅτι δὲν ὑπάρχει οὔτε κάποιος δημιουργὸς καὶ σχεδιαστὴς τοῦ κόσμου οὔτε κάποια κα-

37. ΑΡΙΣΤ., *Φυσικά*, 200 a 33-35.

38. «ὁ δὲ θεὸς καὶ ἡ φύσις οὐδὲν μάτην ποιοῦσιν» (ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ Οὐρανοῦ*, 271 a 33), «ὥσπερ τὸ μέλλον ἔσεσθαι προνοούσης τῆς φύσεως» (*αὐτόθι*, 291 a 24), «ἡ δὲ φύσις οὐδὲν ἀλόγως οὐδὲ μάτην ποιεῖ» (*αὐτόθι*, 291 b 13), «οὐδὲν γὰρ ἡ φύσις ποιεῖ μάτην» (ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ ζώων μορίων* 658 a 8), «ἔβλεψε γὰρ ἡ φύσις ὅπως [...]» (*αὐτόθι*, 686 a 22), «πάντα γὰρ τὰ ζῶα καὶ κινεῖ καὶ κινεῖται ἕνεκά τινος» (ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ ζώων κινήσεως*, 700 b 15), «ἀεὶ τε γὰρ ἕνεκά του ἡ κίνησις αὕτη» (ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ Ψυχῆς*, 432 b 15), «ἐπεὶ γὰρ ἐν ἅπασιν ἀεὶ τοῦ βελτίονος ὀρέγεσθαι φαμεν τὴν φύσιν» (ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*, 336 b 27).

39. «τῇ μὲν ἐξ ἀνάγκης τῇ δὲ οὐκ ἐξ ἀνάγκης ἀλλ' ἕνεκά τινος» (ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ ζώων γενέσεως*, 743 b 17), «ὀφθαλμὸς μὲν γὰρ ἕνεκά του, γλαυκὸς δ' οὐχ ἕνεκά του [...] ἀλλ' ὡς ἐξ ἀνάγκης» (*αὐτόθι*, 778 a 32-b1), «ὅσα γίνεσθαι συμβαίνει μὴ ἕνεκά του, ἀλλ' ἐξ ἀνάγκης καὶ διὰ τὴν αἰτίαν τὴν κλητικὴν» (*αὐτόθι*, 789 b 19-20), «οὐ μὴν διὰ τοῦτο δεῖ ζητεῖν πάντα ἕνεκα τινος, ἀλλὰ [...] ἐξ ἀνάγκης [...]» (ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ ζώων μορίων*, 677 a 16-18).

40. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἀναλυτικὰ Ὑστερα*, 94 b 26-31.

41. *Αὐτόθι*, 94 b 36-37: «ἡ μὲν γὰρ ἕνεκά του ποιεῖ φύσις, ἡ δ' ἐξ ἀνάγκης».

θολική έννοια αγαθοῦ. Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀκολουθεῖ τὸν Πλάτωνα στὴν ἀπόρριψη τοῦ στεγνοῦ μηχανισμοῦ, χωρὶς νὰ υἱοθετεῖ τὴ μεταφυσικὴ τῶν Εἰδῶν καὶ τὴ θεϊκὰ σχεδιασμένη τελεολογία.

III

Εἶδαμε ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ τελεολογία δὲν εἶναι ἀπόλυτη. Συνυπάρχει μὲ τὸν μηχανισμό καὶ δὲν ἀποκλείει τὸ σφάλμα, τὸ τυχαῖο, τὸ αὐτόματο, τὴν ἐξαιρέση. Ὡστόσο, ἡ μεγάλῃ ἐμβέλειά της ἀποδεικνύει ὅτι οἱ περισσό- τερες μεταβολές εἶναι ἐν μέρει αἰτιακά καθορισμένες, καθὼς ὁ τελικὸς σκοπὸς προσδιορίζει ἐξ ἀρχῆς ὅλα τὰ στάδιά τους. Κατὰ τὸν τρόπο αὐτό, ἡ τελεολογία λειτουργεῖ, θὰ λέγαμε, σὰν ἀναγκαιότητα. Μόνο ἔτσι, ἄλλω- στε, μποροῦν νὰ διαφυλαχθοῦν ἡ τάξη καὶ ἡ κανονικότητα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ μποροῦμε νὰ ἀναζητήσουμε τὴ μορφή καὶ τὴν ἐμβέλεια τοῦ τελο- λογικοῦ αἰτιακοῦ καθορισμοῦ τῆς φύσης καὶ τῆς τέχνης μέσα στὴν ἀνθρώπινη ἠθική. Ἄς δοῦμε πῶς τοποθετεῖται ὁ Ἀριστοτέλης ὡς πρὸς τὴν πρόβλεψη τῆς ἔκβασης τῶν μελλοντικῶν γεγονότων.

Στὸ *Περὶ Ἑρμηνείας* ὁ φιλόσοφος προβαίνει σὲ μιὰ σημασιολογικὴ ἐξέταση τῶν μελλοντικῶν προτάσεων, προκειμένου νὰ ἀσκήσει κριτικὴ στὴ μοιρολατρία⁴². Ἐλέγχει λοιπὸν αὐτοὺς ποὺ ὑποστηρίζουν ὅτι γιὰ ἓνα μελλοντικὸ γεγονὸς εἶναι ἀληθὴς εἴτε ἡ καταφατικὴ εἴτε ἡ ἀποφατικὴ πρόταση ποὺ διατυπώνεται γι' αὐτό. Ἄν ἰσχύει κάτι τέτοιο, εἶναι προ- φανὲς ὅτι ἡ κατάφαση καὶ ἡ ἄρνηση δὲν μποροῦν νὰ ἰσχύουν συγχρόνως, διότι ἓνα κατηγορούμενο εἴτε ἀνήκει εἴτε δὲν ἀνήκει στὸ ὑποκείμενο. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν ἰσχύει οὔτε ἡ κατάφαση οὔτε ἡ ἄρνηση τοῦ μελλοντικοῦ γεγονότος. Πὰ τοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ ἐν λόγῳ ἐπιχειρήματος, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ εὐσταθεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς δύο προτάσεις. Ἄν ὅμως γιὰ τὰ μελλοντικὰ πράγματα ἰσχύει ἐκ τῶν προτέρων ἡ κατά- φαση ἢ ἡ ἄρνησή τους, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, τότε αὐτὰ δὲν συμβαίνουν ἀπὸ τύχη, ἀλλὰ ἐξ ἀνάγκης. Ἔτσι, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ἀνα- πόδραστα⁴³.

Ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτηρίζει παράλογο τὸ παραπάνω σκεπτικό. Δὲν μποροῦν τὰ μελλοντικὰ γεγονότα νὰ εἶναι ἀναγκαῖα, διότι τότε δὲν θὰ εἶχε νόημα οἱ ἄνθρωποι νὰ ἀποφασίζουν γιὰ τὶς πράξεις τους («[...] ὥστε οὔτε βουλευέσθαι δέοι ἂν οὔτε πραγματεύεσθαι [...]»). Ὅμως ἡ ἀνθρώπι- νη ἐμπειρία ἀποδεικνύει ὅτι τὰ μελλοντικὰ πράγματα πηγάζουν ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις καὶ τὶς πράξεις τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Ἀριστοτέλης, μάλιστα, ἀναφέρεται στὴ δυνατότητα ἐνὸς πράγματος νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴν εἶναι, νὰ

42. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ Ἑρμηνείας*, 18 a 1-19 b 8.

43. *Αὐτόθι*, 18 a 34-18 b 25.

γίνει και νά μὴν γίνει⁴⁴. Ἀλλὰ ἡ δυνατότητα αὐτὴ δὲν ἐνυπάρχει σὲ ὅλα τὰ πράγματα, παρὰ μόνο σὲ αὐτὰ ποὺ εἶναι *μετὰ λόγου*, δηλαδή σὲ ὅσα ἀφοροῦν τὰ ἀνθρώπινα. Σὲ ὅσα εἶναι ἄλογα ἡ δυνατότητα εἶναι μία καὶ πραγματώνεται κατὰ τρόπο ἀναγκαῖο. Παραδείγματος χάριν, ἡ φωτιὰ μπορεῖ μόνο νὰ μᾶς ζεσταίνει, ὅχι νὰ κάνει τὸ ἀντίθετο⁴⁵. Ἐκτὸς λοιπὸν ἀπὸ τὰ πράγματα ποὺ γίνονται κατ' ἀναγκαιότητα, ὑπάρχουν ἄλλα πράγματα ποὺ εἶναι μὴ προκαθορισμένα καὶ εἶναι ἐξίσου πιθανὸ νὰ πάρουν τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη τροπὴ⁴⁶. Στὴν περίπτωση τῶν μὴ προκαθορισμένων πραγμάτων εἶναι ἀναγκαῖο ὅτι αὐτὰ εἴτε θὰ γίνουν εἴτε ὅχι. Δὲν εἶναι, ὅμως, ἀναγκαῖα μία ἀπὸ τὶς δύο δυνατότητες εἰδικά. Ἐδῶ δίνεται τὸ πασίγνωστο παράδειγμα τῆς ναυμαχίας. Μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε δύο σχετικὲς προτάσεις: «ἡ ναυμαχία θὰ γίνει αὔριο» καὶ «ἡ ναυμαχία δὲν θὰ γίνει αὔριο». Εἶναι ἀναγκαῖο ὅτι ἡ αὔριανὴ ναυμαχία εἴτε θὰ πραγματοποιηθεῖ εἴτε ὅχι, διότι εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴ συμβεῖ τίποτε ἀπὸ τὰ δύο, ὅπως εἶναι ἀδύνατο νὰ συμβοῦν καὶ τὰ δύο⁴⁷. Ὡστόσο, δὲν εἶναι ἀναγκαῖο οὔτε ὅτι θὰ πραγματοποιηθεῖ οὔτε ὅτι δὲν θὰ πραγματοποιηθεῖ⁴⁸. Ἄν μπορούσαμε νὰ ποῦμε ἐκ τῶν προτέρων ποιά πρόταση εἶναι ἀληθής, τότε αὐτὴ θὰ ἦταν ἀνέκαθεν ἀληθής, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πόσο νωρὶς τὴν διατυπώσαμε. Κάτι τέτοιο ὅμως θὰ ἦταν παράλογο, ἀφοῦ θὰ παραγνώριζε τὴ σημασία τῆς ἀνθρώπινης πράξης στὸν καθορισμὸ τῶν γεγονότων.

Στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη ὁ καθολικὸς ντετερμινισμὸς συγκρούεται μὲ τὴν ἐλεύθερη ἐπιλογὴ τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τὰ προκαθορισμένα γεγονότα ἡ πρόβλεψη γιὰ τὴν ἀναγκαῖα ἔκβασή τους εἶναι ἀσφαλής. Ἀλλὰ μελλοντικὰ γεγονότα ὅμως ἐπιτρέπουν ἀντίθετες ἐκδοχὲς τοῦ εἶναι κι ἔτσι οἱ ἀντιφατικὲς προτάσεις τῆς κατάφασης καὶ τῆς ἀπόφασης μποροῦν καὶ οἱ δύο νὰ εἶναι ἐξίσου ἀληθεῖς, ἀλλὰ βεβαίως ὅχι συγχρόνως. Σὲ ἕναν χρόνο παροντικὸ καὶ πρὶν τὸ μελλοντικὸ γεγονὸς δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ προτάσεις αὐτὲς εἶναι ἀληθεῖς ἢ ψευδεῖς. Ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἀλήθειας καὶ τοῦ ψεύδους τους εἶναι ἀκαθόριστος, ἐφόσον εἶναι ἀκαθόριστο καὶ τὸ ἀντικείμενο στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται⁴⁹. Ὅπως λέει σωστὰ ὁ

44. *Αὐτόθι*, 18 b 31-19 a 11.

45. *Αὐτόθι*, 22 b 36-5 a 3. Πβ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1046 b 1-10 γιὰ τὴν ἀντιδιαστολὴ ἀνάμεσα σὲ τὶς μετὰ λόγου δυνάμεις ποὺ μποροῦν νὰ παράγουν ἀντίθετα ἀποτελέσματα καὶ τὶς ἀλόγους δυνάμεις ποὺ ὁδηγοῦν ἀποκλειστικὰ σὲ ἕνα ἀποτέλεσμα.

46. *Αὐτόθι*, 19 a 18-22.

47. Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιβεβαιώνει τὸν νόμο τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ τρίτου. Πβ. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1011 b 20-28, *Κατηγορίαι*, 2 a 7-8, *Ἀναλυτικὰ Ὑστερα*, 77 a 30, *Περὶ Ψυχῆς*, 430 b 26-27.

48. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ Ἑρμηνείας*, 19 a 29-32.

49. Στὸ J. L. ACKRILL, *Aristotle's Categories and De Interpretatione*, Oxford, Oxford University Press, 1963, σ. 139, ὁ Ackrill σημειώνει ὅτι οἱ μελλοντικὲς προτάσεις δὲν εἶναι

Edel, οί προτάσεις τοῦ παρόντος καὶ τοῦ παρελθόντος εἶναι ἀληθεῖς ἢ ψευδεῖς διότι ἀναφέρονται σὲ ἤδη διαμορφωμένες πραγματικότητες. Πὰ τὰ μελλοντικά γεγονότα ὅμως, ὅπως γιὰ τὴν αὐριανὴ ναυμαχία, δὲν ὑπάρχει δεδομένη πραγματικότητα κι ἐπομένως ἡ διατύπωση σχετικῆς κατάφασης ἢ ἀπόφασης πρέπει νὰ ἀναβληθεῖ⁵⁰. Ἀλλωστε τὸ γεγονὸς εἶναι αἰτία τῆς ἀλήθειας ἢ τοῦ ψεύδους καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ προηγεῖται⁵¹. Ἄν τὸ μέλλον δὲν ἦταν –ἔστω ἐν μέρει– ἀκαθόριστο, ἡ ἀνθρώπινη βούλευση δὲν θὰ εἶχε κανένα νόημα. Τὸ ἀριστοτελικὸ σύμπαν λοιπὸν εἶναι ἔτσι δομημένο ὥστε τὸ ἀναπόφευκτο νὰ χαρακτηρίζει ἓνα μέρος τῶν πραγμάτων καὶ ἓνα ἄλλο μέρος νὰ διαμορφώνεται σύμφωνα μὲ τὴν ἀνθρώπινη παρέμβαση.

Ἡ ἀπόρριψη τῆς καθολικῆς αἰτιοκρατίας ὑποστηρίζεται ἐπίσης στὸ Ε' καὶ στὸ Κ' τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*. Ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ τὴ διακοπὴ τῆς ἀλυσίδας τῶν αἰτιακῶν σχέσεων σὲ ἀρχὲς ποὺ δὲν ἀνάγονται σὲ ἄλλες αἰτίες. Ἡ ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν μὴ ἀναγώγιμων ἀρχῶν εἶναι ἀπαραίτητη ὥστε νὰ σπάει ἡ ἀναγκαιότητα τῶν αἰτιακῶν σχέσεων. Εἶναι ἀναγκαῖο τὸ ὅτι μιὰ μέρα θὰ πεθάνουμε, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀναγκαῖος ὁ τρόπος τοῦ θανάτου μας. Ἴσως πεθάνουμε ἀπὸ κάποια ἀσθένεια ἢ μὲ βίαιο τρόπο. Τὸ πῶς θὰ πεθάνουμε δὲν εἶναι καθορισμένο καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ἐκ τῶν προτέρων σὲ κάποια συγκεκριμένη αἰτία⁵². Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπινοεῖ ἓνα παράδοξο παράδειγμα. Ἄν κανεῖς (πιθανῶς στὴν ὥρα μιᾶς ἐκστρατείας) φάει πικάντικο φαγητό, τότε θὰ διψάσει καί, ἂν διψάσει, θὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἐκστρατεία καὶ τότε θὰ τὸν σκοτώσουν. Ὁ θάνατος τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ ἐξηγεῖται καὶ ἀποδεικνύεται ἀναπόφευκτος ἀπὸ μιὰ εὐφάνταστη ἀκολουθία αἰτιακῶν σχέσεων. Ἡ ἀκολουθία αὕτη, ὅμως, εἶναι ὅπωςδήποτε πεπερασμένη. Σταματᾷ στὴν κατανάλωση τοῦ πικάντικου φαγητοῦ, γεγονὸς ποὺ δὲν προκαλεῖται κατ' ἀνάγκη ἀπὸ ἄλλη αἰτία. Εἶναι, δηλαδή, ἓνα κατὰ συμβεβηκὸς γεγονὸς ποὺ ἐνδέχεται νὰ συμβεῖ. Ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς τέτοιου γεγονότος κλονίζει τὴν ἀναγκαιότητα τῶν αἰτιακῶν σχέσεων καὶ ἐμποδίζει τὴν ἰσχὺ τοῦ καθολικοῦ ντετερμινισμοῦ⁵³.

οὔτε ἀναγκαῖες οὔτε ἀδύνατες. Μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν ἀλήθεια ἢ τὸ ψεῦδος τους, ἀφοῦ δοῦμε ἂν τελικὰ πραγματοποιήθηκε τὸ προβλεπόμενο γεγονός.

50. A. EDEL, *Aristotle and his Philosophy*, Chapel Hill, University of North Carolina, 1982, σσ. 395-396.

51. ΑΡΙΣΤ., *Κατηγορίαι*, 14 b 18-22 καὶ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1051 b 6-9.

52. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1027 b 8-11.

53. Πβ. αὐτόθι, 1065 a 6-20, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης ἐπαναλαμβάνει τὴ διάσπαση τῆς ἀναγκαίας αἰτιακῆς ἀλυσίδας ἀπὸ τὰ κατ' ἐξαίρεση γεγονότα. Οἱ αἰτίες τῶν κατὰ συμβεβηκὸς γεγονότων εἶναι ἐπίσης κατὰ συμβεβηκός. Ἄν δὲν ἦταν κατὰ συμβεβηκός, ἀλλὰ αἰτίες καθ' αὑτές, τότε τὰ γεγονότα αὐτὰ θὰ καθορίζονταν κατὰ τρόπο ἀναγκαῖο ἀπὸ τίς αἰτίες τους καὶ δὲν θὰ ἦταν κατὰ συμβεβηκός. Ὅμως τὰ κατὰ συμβεβηκὸς γεγονότα εἶναι πραγματικά κι ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει καθολικὴ ἀναγκαιότητα.

IV

Ἀπὸ τὰ παραπάνω εἶναι φανερό ὅτι μέσα στὸ πλέγμα τῶν αἰτιακῶν σχέσεων ποὺ διαμορφώνεται στὸ ἀριστοτελικὸ γίγνεσθαι δεσπόζει τὸ ἀγαθὸ τέλος. Ὡστόσο, ἡ τελεολογία ἀφήνει χῶρο στὸ συμπτωματικὸ γεγονός, ἐνῶ συγχρόνως ὁ λογικὸς ντετερμινισμὸς τῶν μελλοντικῶν γεγονότων ἐν μέρει ἀπορρίπτεται γιὰ νὰ δώσει τῇ θέσῃ τοῦ στήν ἀνθρώπινη παρέμβαση. Ὁ τελεολογικὸς καθορισμὸς βρίσκει τὴν ἠθικὴ συνέχειά του στὸ ξεκίνημα τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ ἀγαθὸ στὸ ὁποῖο σκοπεύουν οἱ ἀνθρώπινες πράξεις. Τὸ ἀγαθὸ εἶναι μάλιστα ὁ σκοπὸς ὅλων τῶν ὄντων. Στὴν περίπτωση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ βούληση ποὺ στρέφεται πρὸς τὸν σκοπὸ τῆς πράξης. Ἄν ἡ βούληση ἀκολουθεῖ τὴ φύση τῆς, ἐπιδιώκει τὸ ἀληθινὰ ἀγαθὸ τέλος, ἐνῶ, ἂν εἶναι στρεβλή, ἐπιδιώκει ἓνα φαινομενικὸ ἀγαθόν⁵⁴. Ἐφ' ὅσον ἡ βούληση προσανατολίζεται τελεολογικά, κάθε ἀνθρώπινη πράξη εἶναι, θὰ λέγαμε, ἐκ τῶν προτέρων αἰτιακὰ καθορισμένη καὶ ὁδηγεῖται ἀπὸ τὸν τελικὸ σκοπὸ τῆς.

Ὅπως, ὅμως, καὶ στίς περιπτώσεις τῆς φύσης καὶ τῆς τέχνης, ἔτσι κι ἐδῶ ἡ τελεολογία δὲν ἐγκλωβίζει τὴν ἀνθρώπινη πράξη στὸν ντετερμινισμό. Ἀκόμα κι ἂν ὁ σκοπὸς τῆς πράξης εἶναι ἐκ προοιμίου καθορισμένος σύμφωνα μὲ τὴν ποιότητα τῆς βούλησης καὶ ἄρα μὲ τὴν ποιότητα τοῦ χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου, τὰ μέσα ποὺ θὰ χρησιμοποιήσῃ κανεὶς γιὰ νὰ φτάσῃ στὸν σκοπὸ τοῦ εἶναι ἀκαθόριστα. Τὰ μέσα αὐτὰ ἀποτελοῦν τὸ πεδίο μέσα στὸ ὁποῖο θὰ ἀναπτυχθοῦν ἡ βούλευση καὶ ἡ προαίρεση γιὰ νὰ προκαλέσουν ἓνα πλῆθος ἐπιμέρους πράξεων ποὺ θὰ εἶναι ἐκούσιες καὶ ἀποτελέσμα τῆς προτίμησης καὶ τῆς ἐπιλογῆς τοῦ πράττοντος.

Ἡ βούλευση εἶναι ἡ διανοητικὴ ἐξέταση ὅλων τῶν δεδομένων στοιχείων ποὺ ὀφείλει κανεὶς νὰ ἀξιολογήσῃ, προκειμένου νὰ κρίνῃ καὶ νὰ ἐπιλέξῃ τί θὰ κάνει. Βουλευόμαστε μόνο γιὰ τὰ πράγματα ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ μᾶς καὶ εἶναι στὴ δύναμή μας νὰ πραγματοποιήσουμε⁵⁵. Τὰ ἀντικείμενα τῆς βούλευσης μάλιστα δὲν εἶναι προκαθορισμένα καὶ ἔχουν ἀβέβαιη ἔκβαση. Ὁ μὴ προκαθορισμὸς τους εἶναι ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μποροῦμε νὰ τὰ σκεφτοῦμε καὶ νὰ τὰ διαβουλευθοῦμε. Ἔτσι, τὸν ρόλο τοῦ ἀντιπάλου τοῦ ἀναγκαίου ἀναλαμβάνει ἡ ἔννοια τοῦ ἐνδεχομένου, καθὼς δίνει τὴ δυνατότητα στὸν ἄνθρωπο νὰ παρέμβῃ στὰ μὴ προκαθορισμένα γεγονότα. Τὴ βούλευση ἀκολουθεῖ ἡ προαίρεση, ἡ ὁποία ὡς ἐπιλογὴ καὶ ἀπόφαση ὁδηγεῖ στὴν τέλεση τῆς πράξης. Ἔτσι, τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ εἶναι στὸ χέρι μας («ἐφ' ἡμῖν»), θὰ μᾶς πεί ὁ Ἀριστοτέλης⁵⁶. Εἶναι στήν

54. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἠθικά Νικομάχεια*, 1113 a 15-b 2 καὶ *Ἠθικά Εὐδήμεια*, 1227 a 19-31.

55. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἠθικά Νικομάχεια*, 1112 a 30-311: «περὶ τῶν ἐφ' ἡμῖν καὶ πρακτῶν», 1112 a 34: «περὶ τῶν δι' αὐτῶν πρακτῶν», 1112 b 27: «δι' ἡμῶν», 1112 b 32: «ἡ δὲ βουλὴ περὶ τῶν αὐτῶν πρακτῶν».

56. *Αὐτόθι*, 1113 b 6-21.

εὐθύνη μας νὰ εἴμαστε ἐνάρετοι ἢ φαῦλοι, ἐπιλέγοντας τὴ μιὰ πράξη ἀντὶ τῆς ἄλλης. Ἀκόμα καὶ ὁ χαρακτήρας μας βρίσκεται στὴ δική μας ὑπαιτιότητα, διότι διαμορφώνεται ἀπὸ τὶς ἔξεις μας. Οἱ ἔξεις μας, ὅμως, ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἐμᾶς τοὺς ἴδιους, καθὼς προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη τῶν δικῶν μας πράξεων⁵⁷. Οἱ πράξεις μας εἶναι, κατὰ τὸν τρόπο αὐτό, ἐλεύθερες. Ἔτσι παρεμβαίνουμε στὸν κόσμο καὶ ἀλλάζουμε τὴ ροὴ τῶν πραγμάτων, ὑπὸ τὸν ἀρχικὸ ὅρο ὅτι αὐτὰ δὲν εἶναι προκαθορισμένα, ὅπως ἔδειξε τὸ *Περὶ Ἑρμηνείας*.

Ἡ θέση τῆς τελεολογίας στὸν ἀριστοτελικὸ κόσμο καὶ ἡ σχέση της μὲ τὸ τυχαῖο καὶ τὸ ἀναγκαῖο ἔδειξαν τὰ ὅρια τῆς ἐλευθερίας ποὺ ἀναγνωρίζει ὁ φιλόσοφος στὸν ὑποσελήνιο κόσμο. Ἡ ὀλιστική ἐξέταση τοῦ πλαισίου συνύπαρξης ντετερμινισμοῦ καὶ ἐλευθερίας φωτίζει τὸν πολυεπίπεδο τόπο ὅπου ἀναπτύσσεται ἡ ἠθική. Ἡ ἀναγκαιότητα καὶ ὁ προκαθορισμὸς ὑποχωροῦν μπροστὰ στὴν ἐμφάνιση τοῦ ἐνδεχομένου, ποὺ λειτουργεῖ ὡς συνθήκη τῆς ἀνθρώπινης παρέμβασης. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ παρέμβει στὰ πράγματα, ἀποφασίζοντας τί θὰ πράξει, ἀκριβῶς ἐπειδὴ αὐτὰ δὲν εἶναι ἀναγκαῖα. Ἡ ἔννοια τοῦ ἐνδεχομένου γίνεται τὸ ἀντιπαράδειγμα τοῦ ἀναγκαίου, καθὼς ἐπιτρέπει τὴν ἀνάπτυξη διαφορετικῶν ἔλλογων δυνατοτήτων ἀπὸ τὴ μεριά τοῦ ἀνθρώπου καὶ συγχρόνως ἐπιτρέπει τὴν ἐλευθερία του. Ἡ ἐλευθερία αὐτὴ παίρνει σάρκα καὶ ὅστᾳ στὸ ἀριστοτελικὸ ἀνθρώπινο πρότυπο τοῦ φορέα τῆς πράξης, ποὺ ἐπαληθεύει μὲ κάθε τρόπο τὶς ἐμφατικὲς διατυπώσεις «ἢ γὰρ ἀρχὴ ἐν ἡμῖν» καὶ «[...] ἄνθρωπος εἶναι ἀρχὴ τῶν πράξεων»⁵⁸.

Νιένη ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΔΗ
(Θεσσαλονίκη)

57. *Αὐτόθι*, 1114 a 4-10.

58. *Αὐτόθι*, 1112 b 28 καὶ 1112 b 31-32.

**TELEOLOGY, MECHANISM AND CONTINGENCY
IN THE ARISTOTELIAN PHILOSOPHY:
PRECONDITIONS FOR THE HUMAN INTERVENTION**

Abstract

The aim of this paper is to propose a method for approaching the aristotelian ethical principle of the human intervention on the world through the connection of concepts such as causality, teleology, necessity and chance outside ethics. My point of view is holistic, in that it is grounded on various works of Aristotle, insisting on *Physics* and *On Interpretation*. The physical framework emphasizes on the superior position of teleology which coexists with necessity and chance as well. On the other hand, the semasiological examination of the future statements proves that the logical necessity and the predetermination of many future facts should be abandoned for the sake of human deliberation and action. The contingent is the condition under which human agents can deliberate, choose, act and change the flow of things. People can decide about facts, because facts are not predetermined. The only «pre-determination» both of natural processes and of human actions is the teleological one, in that everything is necessarily characterized by the perspective of its ultimate goal. The teleology of human action still combines freedom, since the means to be taken to fulfil the goal are a matter of decision and choice.

Denny KONSTANTINIDI